व्याकरणपरिपृच्छा

Proceedings of the Vyākaraṇa Section of the 16th World Sanskrit Conference

व्याकरणपरिपृच्छा

Editors

George Cardona
Hideyo Ogawa

DK Publishers Distributors Pvt. Ltd.

Contents

Preface

This volume presents fifteen articles, selected after careful consideration, of the contributions submitted for publication in the proceedings of the vyākaraṇa section of the sixteenth World Sanskrit Conference, held in Bangkok, Thailand, from June 28th to July 2nd 2015.

These contributions deal with various topics in the general sphere of Pāṇini's grammar (*śabdānuśāsana*) and its tradition, from textual issues to technical questions involving derivation within the Pāṇinian system and the history of thought concerning certain questions.

Three articles concern in particular the study of texts, their contents and textual history. Udayana Hegde deals with a sample of verbal bases (*dhātu*) which are not included in Pāṇini's dhātupāṭha but the existence of which is vouchsafed through their mention in sūtras of the Aṣṭādhyāyī and by commentators, both Pāṇinian and non-Pāṇinian. Sowmya Krishnapur introduces a unique text on Patañjali's Mahābhāṣya, Prayāga Veṅkaṭādri Bhaṭṭa's Vidvanmukhabhūṣaṇa, a brief work that deals with āhnikas three to nine of the Mahābhāṣya in ninety-seven verses. The important study by Malhar Kulkarni, Anuja P. Ajotikar, Tanuja P. Ajotikar, and Eivind Kahrs deals with manuscript sources and the testimonia of Jinendrabuddhi's Kāśikāvivaraṇapañjikā—alias Nyāsa—and Haradatta's Padamañjarī for the Kāśikāvr̥tti on Pāṇini's fourteen sūtras listing a catalogue of sounds.

In a related vein, several authors deal with particular textual issues. Tanuja P. Ajotikar, Malhar Kulkarni, and Peter Scharf consider ways in which counterexamples (*pratyudāharaṇa*) relative to provisions made in Pāṇinian rules are presented in the Kāśikāvr̥tti and propose a general principle: a counterexample should lack only one of the conditions for the application of the rule which it concerns. Sharon Ben-Dor treats of issues surrounding the relation of the Kāśikāvr̥tti to the Mahābhāṣya. He seeks in particular to explain how the authors of the Kāśikāvr̥tti differ on occasion from the opinions presented in the Mahābhāṣya, and confronts the point of view that the authors of the Kāśikāvr̥tti followed a tradition independent from the one followed by Patañjali. Another work that does not always accord with Patañjali is the Bhaṭṭikāvaya. Yūto Kawamura consid-

ers discussions in the Kāśikāvr̥tti and the Mahābhāṣya centering on two middle aorists of the base *r̥*: one with a sigmatic stem (e.g., 3du. pl. neg. imper. *mā samr̥ṣātām, mā samr̥ṣata* 'let them not come together'), the other with a stem in *-a* (e.g., 3pl. indic. *samāranta* 'have been fulfilled'). After a thorough treatment of the discussions, including evidence from the Cāndravyākaraṇa, Kawamura suggests that Bhaṭṭi made use of an early vr̥tti in which A 3.1.56 (*sarttiśāstyr̥tibhyaś ca*) received an interpretation different from the one Patañjali adopted, thus accounting for *samāranta* in Bhaṭṭikāvaya 8.16. Tōru Yagi considers the use of certain terms with the suffix *tas**i***, such as *āditas* 'at the beginning', accounted for in Kātyāyana's first vārttika (*tasiprakaraṇa ādyādibhya upasaṅkhyānam*) on A 5.4.44 (*pratiyoge pañcamyās tasiḥ*), and *svaratas* 'with respect to accent' and *varṇatas* 'with respect to a sound', used in a verse that Patañjali quotes in the introductory section of the Mahābhāṣya. He proposes a particular interpretation of how the last terms are to be accounted for.

Other scholars deal with more technical theoretical issues. Two papers deal with nominal composition in Pāṇini's system. Starting from arguments presented in the Mahābhāṣya, Masato Kobayashi takes up instances of possible conflict such that, for example, a compound is derived as a member of the avyayībhāva or the bahuvrīhi class, and argues that the same general principles which operate elsewhere in the Aṣṭādhyāyī apply also for composition rules, which, nevertheless, also are stated in the section headed by A 1.4.1–2 (*ā kaḍārād ekā sañjñā, vipratiṣedhe paraṅ kāryam*), so that they also can involve extrinsic ordering. Peter Scharf takes up nominal compounds called *upapadasamāsa*: obligatory compounds consisting of a nominal pada that includes a derivate formed from a verbal base with a kr̥t affix and a syntactically cooccurring pada (*upapada*). He proposes a way of accounting for an apparent conflict: the choice of nominal ending in an upapada is governed by the occurrence of a kr̥t affix, but the introduction of such an affix may require the occurrence of a nominal ending in an upapada. Resolving a conflict is also the subject treated by Anuja P. Ajotikar, Malhar Kulkarni, and Peter Scharf. Here the conflict is between a replacement rule and an accentual rule in deriving a form such as *pacànti* (3pl. pres. act.) 'they cook, are cooking': A 6.1.97 (*ato guṇe* [*apadāntāt* 97, *pararūpam*

94, *ekaḥ pūrvaparayoḥ* 84]) and A 6.1.186 (*tāsyanudāttenṅidadupdeśāl lasārvadhātukam anudāttam ahnviṅoḥ*). At the outset of deriving *pacànti*, the base *pac*, with a high-pitched vowel (A 6.1.162: *dhātoḥ* [*anta udāttaḥ* 159]), is followed by ***laṭ*** (A 3.2.123: *vartamāne laṭ*); this affix is replaced by *jhi* (A 3.4.78: *tiptasjhi* ... [*lasya* 77]), whose vowel is high-pitched (A 3.1.3: *ādyudāttaś ca*); consequently, the initial vowel of *anti*, gotten by replacing *jh* with *ant* (A 7.1.3: *jho'ntaḥ* [*aṅgasya* 6.4.1]), could also be high-pitched. In accordance with a general principle, the accent of this ending would supersede the base accent: *pac-ánti* instead of *pác-anti*. The ending also conditions the introduction of the stem affix ***śap*** (A 3.1.68: *kartari śap* [*sārvadhātuke* 67]), which is low-pitched (A 3.1.4: *anudāttau suppitau*): *pac-a-ánti*. It is necessary now to determine which of two operations should apply: (a) a possible sequence *-a á-* is replaced by the second vowel alone, according to A 6.1.97; or (b) the sārvadhātuka affix *anti* following *pac-a-*, which ends in a vowel that is low-pitched from the outset, is given a low-pitched initial vowel, so that the high pitch of the base vowel is not superseded: *pác-a-anti*. If (b) takes precedence, (a) subsequently applies, so that the two vowels *-a a-* are then both replaced by the latter, giving a final form with high pitch on the base vowel: *pac-ànti*. If, on the other hand, (a) applies first, (b) cannot then apply, since *pacánti* does not have an ending following a discrete vowel of a stem. In his Svaraprakriyā, Rāmacandra Śeṣa argues that (a) does in fact take precedence, and he proposes ways of still arriving at the appropriate result. Ajotikar, Kulkarni, and Scharf present the main part of Rāmacandra's argumentation, disagree with him, and suggest another resolution to the conflict. Małgorzata Sulich-Cowely takes up the problems mentioned by Pāṇinīyas concerning one sūtra, A 8.2.3 (*na mu ne*), and proposes a novel solution: the sūtra itself is redundant.

Two other studies take us farther afield. Junichi Ozono deals with the way Pāṇini treats verbal suppletion, with particular emphasis on the suppletive bases *ad* and *ghas* ('eat, consume'), and considers not only Pāṇini's grammar but also its Vedic background. Yūki Tomonari treats the type of listing, referred to as *ākr̥tigaṇa*, in which instances of a type are given instead of an exhaustive ordered set of items. He deals in particular with what

the Mīmāṁsaka Prabhākara has to say concerning ākr̥tigaṇas.

Finally, two studies concern historical relations between the earliest Pāṇinīyas represented by Kātyāyana and Patañjali and later thinking represented by Bhartr̥hari. Maria Piera Candotti proposes to recognize a switch in the conceptualization of zero (*lopa*: *adarśanaṁ lopaḥ* [A 1.1.60] 'the absence [of an entity is called] *lopa*') among Pāṇinian grammarians: from zero being intended to meet the requirements of semantic compositionality to its becoming a device for identifying the specific limits of zero-derivation. Hideyo Ogawa considers the derivation of *tādr̥ś/tādr̥śa* 'similar to x' and associated semantic issues. The base *dr̥ś* included in the derivates *dr̥ś* (*dr̥ś-**kvin***) and *dr̥śa* (*dr̥ś-**kañ***) of such compounds can be considered to mean simply 'see, look'. However, the derivates *-dr̥ś* and *-dr̥śa* cannot be considered to signify an agent, as is the norm for kr̥t affixes (A 3.4.67: *kartari kr̥t*), if the base has these meanings, so that Pāṇini specifies that *dr̥ś* not be used in the sense of perceiving (*anālocane*). One may surmise that Pāṇini considered *dr̥ś* in such derivates to have a different conventional sense, 'appearing'; Pāṇinīyas such as Bhaṭṭoji consider that, despite the fact that Pāṇini does derive compounds like *tādr̥ś/tādr̥śa*, these are actually unanalyzable conventional items with a particular meaning. Now, under the assumption that *dr̥ś* in these derivates signifies an act of perceiving, Kātyāyana objects that the agentive meaning required is not possible, and suggests instead that *tādr̥ś/tādr̥śa* be treated as derivates with taddhita suffixes in the sense 'like' (*ivārthe*). On the other hand, Patañjali proposes to treat these as derivates referring to an agent which was earlier an object (*karmakartr̥* 'object-agent'). This presupposes a semantic analysis of *dr̥ś* which allows one to assume, for example, related utterances (1) *tam ivemaṁ paśyanti janāḥ* 'people (*janāḥ*) perceive (*paśyanti*) X (*imam* "this one" [acc. sg.]) as like Y (*tam iva* "like that one"),' (2) *so'yaṁ sa iva dr̥śyamānas tam ivātmānaṁ paśyati* 'X (*so'yam* "this one" [nom. sg.]), while being perceived (*dr̥śyamānaḥ*) as like Y (*sa iva*), shows himself (*ātmānam*) as like Y (*tam iva*).' The person referred to by *tādr̥k* (nom. sg. masc.) 'similar to that' is the one referred to as an object relative to the act of seeing in (1) and as the agent of showing himself in (2), where *paśyati* is equivalent to a causative: he causes people to view him as being like another

person. Bhartṛhari elaborates on this theme in a series of verses in the Sādhanasamuddeśa of the Vākyapadīya. Ogawa gives us a thorough and careful presentation of what Bhartṛhari says, together with its background in the Mahābhāṣya.

The studies included in this volume thus clearly offer a rich array of topics that should interest students of Indian thinking in linguistics and language philosophy.

On behalf of Hideyo Ogawa and myself, I express sincere thanks for the cooperation of contributors to this volume during the rather long exchanges involving their articles. I personally also wish to extend my deep thanks to Hideyo Ogawa, not only for his collaboration in the editorial process and communications with authors but also for having taken upon himself the task of composing the final text in LaTex. We both hope that this volume will serve to extend and deepen studies in vyākaraṇa.

George Cardona
July 2016

Acknowledgments

The sixteenth World Sanskrit Conference was supported by and held in honor of HRH Princess Maha Chakri Sirindhorn of Thailand, whom we first of all thank heartily.

The conference owed its success to Professor Chirapat Prapandvidya of Silpakorn University, the chair of the conference, whom we genuinely appreciate.

The publication of this vyākaraṇa volume was made possible through grants from the Ministry of Human Resource Development, the Government of India, and we would like to acknowledge here the generosity of that organization.

We thank Dr. Amarjiva Lochan, University of Delhi, for valuable advice about publishing this volume.

We wish to thank Mr. Parmil Mittal of D. K. Publishers for his professionalism as well as accommodative spirit.

My special thanks are also due to Professor Peter M. Scharf for his assistance in editing this volume with LaTeX. Softwares provided by the Sanskrit Library (`http://sanskritlibrary.org`) headed by him were a great help toward editing this volume with LaTeX very much.

Finally, I am grateful to Professor George Cardona for his careful reading of contributions and suggestions to authors.

Hideyo Ogawa
July 2016

Contributors

Anuja P. Ajotikar	Indian Institute of Technology Bombay The Sanskrit Library Department of South Asian Studies, Harvard University `anujaajotikar@gmail.com`
Tanuja P. Ajotikar	Indian Institute of Technology Bombay The Sanskrit Library Department of South Asian Studies, Harvard University `gtanu30@gmail.com`
Sharon Ben-Dor	Department of World Cultures, University of Helsinki `sharonbendor@yahoo.com`
Maria Piera Candotti	Section de langues slaves et de l'Asie du Sud, Université de Lausanne `mariapiera.candotti@unil.ch`
Udayana Hegde	Faculty of Languages, Karnataka Samskrit University `udayanahegde@gmail.com`
Eivind Kahrs	Queens' College, University of Cambridge `egk1000@cam.ac.uk`
Yūto Kawamura	Department of Indological Studies, Graduate School of Letters, Kyoto University, Kyoto University `ykawamura0619@gmail.com`
Masato Kobayashi	Department of Linguistics, Graduate School of Humanities and Social Sciences, University of Tokyo `masatok@L.u-tokyo.ac.jp`
Sowmya Krishnapur	Department of Sanskrit, University of Madras `sowmya.krishnapur@gmail.com`

Malhar Kulkarni — Department of Humanities and Social Sciences, Indian Institute of Technology Bombay
malhar@iitb.ac.in
malharku@gmail.com

Hideyo Ogawa — Department of Indian Philosophy, Graduate School of Letters, Hiroshima University
hogawa@hiroshima-u.ac.jp

Junichi Ozono — Department of Indology and History of Indian Buddhism, Graduate School of Arts and Letters, Tohoku University
junichiozono@gmail.com

Peter M. Scharf — The Sanskrit Library
Indian Institute of Technology Bombay
Department of South Asian Studies, Harvard University
scharf@sanskritlibrary.org

Małgorzata Sulich-Cowley — Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw
malgorzata_sulich@yahoo.it

Yūki Tomonari — The Nakamura Hajime Eastern Institute
mitriibhaavii@gmail.com

Tōru Yagi — Osaka Gakuin University
tyagi@ogu.ac.jp

पाणिनीयधातुपाठेऽनुपलब्धानाम-न्यत्रोपलभ्यमानानाञ्च धातूनां प्रयोगसमीक्षणम्

उदयन हेगडे

Abstract: In his Aṣṭādhyāyī, Pāṇini refers to sets of items called *dhātu*, as in A. 1.3.1 *bhūvādayo dhātavaḥ*, which are listed in an appendix called *dhātupāṭha*. Bhaṭṭoji Dīkṣita and earlier Pāṇinian commentators note that there are also some roots which, though not listed in the Pāṇinian dhātupāṭha as known by its commentators, are referred to in sūtras of the Aṣṭādhyāyī, hence referred to as *sautra* roots. In addition, under particular root entries, Kṣīrasvāmin and other commentators of the dhātupāṭha take note of similar roots which have variant forms (*pāṭhāntara* 'other readings'), in Pāṇinian and non-Pāṇinian dhātupāṭhas. In the present paper, I study a sample of such roots, with a view to answering two questions: (1) Who included these roots in their dhātupaṭhas?; (2) where can one find these actually used?

Keywords: Vaiyākaraṇasiddhāntakaumudī, Pāṇini, dhātu, sautradhātu, Daiva

प्रयोगशरणा हि वैयाकरणा इति हि प्रसिद्धोक्तिः । पाणिनिना अष्टाध्यायी विरचिता धातुपाठश्च पठितः । व्यवहारपथे विद्यमानायाः गीर्वाण्याः समुचितं व्यवस्थापनं तेन कृतं महता श्रमेण । सिद्धान्तकौमुद्यां च भट्टोजिदीक्षितैः सूत्राणां सङ्क्षेपेण व्याख्यानं कृतं धातूनां रूपाणि प्रदर्शितानि क्वचित् प्रयोगाश्च प्रदर्शिताः । तत्र दीक्षितैर्भूवादयो धातव इति सूत्रस्य व्याख्यानावसरे स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन

सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते ।चुलुम्पादीनां तु बहुलमेतन्निदर्शनम् इति गणसूत्रेण सङ्ग्रह इत्युक्तम्[1] । बहुलमेतन्निदर्शनम् इति वचनमस्मभ्यं नूत्नां पद्धतिं प्रदर्शयति । अत्र पाणिनीये धातुपाठे अपठिता अपि केचन धातवो विद्यन्त इति ज्ञायते ।तेषु केचन सौत्रा धातवः सर्वविदिताः । अन्येऽपि बहवो धातव उपलक्ष्यन्ते तेषां प्रयोगाश्च दृश्यन्ते ।देवमैत्रेयक्षीरस्वाम्यादिभिरेते धातवः पठिताः ।पाणिनीयधातुपाठेऽपठितानपि बहून् धातून् भट्टोजिदीक्षिताः पाठान्तररूपेणोल्लिखन्तोऽङ्गीकुर्वन्ति । पाणिनीये धातुपाठेऽपठितानामपि धातूनां प्रयोग आसीदित्यनेनावगम्यते । तेषां च धातूनां केचिदस्मिन् पत्रे सङ्गृहीताः ।अत्र तादृशा धातवः प्राधान्येन परामृश्यन्ते । एते च धातवः कैः पठितास्तेषां प्रयोगश्च क्वोपलक्ष्यत इत्यत्र प्रस्तोष्यते ।

इमे प्रस्तुता धातवः । अष गतिदीप्त्यादानेषु । ऋतिः । चण दाने । दभ हिंसायाम् । पश गतिनाशनयोः । मोक्ष असने । । रश समूहकिरणशब्देषु । रेजृ दीप्तौ । लोल चलने । बुगि चलने । शकृ गतौ । शर्द कुत्सिते शब्दे । शिखि गतौ । शु गतौ । शुक गतौ । सातिः सुखे । सृभु हिंसायाम् । सृम्भु हिंसायाम् । सेलृ गतौ । स्तम्भु प्रतिघाते । स्तूप समुच्छ्राये । स्निट स्नेहने । स्यल वितर्के । स्वर्त गत्यांच इत्यादयो धातव एतावतासङ्गृहीताः । एतेषां प्रयोगप्रदर्शनं निबन्धेऽस्मिन् क्रियते ।अन्येऽपीदृशा धातवो बहवो विद्यन्ते ।तेषामपि विवेचनमत्र भविष्यति ।

१. अष गतिदीप्त्यादानेषु

भौवादिकोऽयं धातुः । अस गतिदीप्त्यादानेषु इत्यस्य पाठभेदोऽयम् । आषाकः आषिका इत्यादीनि रूपाणि (असधातुवत्) ।

२. ऋतिः

भौवादिकोऽयं धातुः ।धातुपाठेऽपठितस्याप्यस्य ऋतेरीयङ्[2] इति अनुवादाद्धातुत्वं बोध्यम् ।जुगुप्स्यायामयमिति बहवः । कृपायां चेत्येके[3] । ऋतीयकः ऋतीयिका

[1]भूवादिसूत्रे प्रौढमनोरमा (पृ. ६३, ६४)

[2]पा.सू. ३.१.२९

[3]तु. ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते (काशिका ३.१.२९) । नात्र कृपायां घृणशब्दः किन्तर्हि जुगुप्सायाम् (पदमञ्जरी ३.१.२९) । घृणायां वर्तत इति । घृणा जुगुप्सा (न्यासः ३.१.२९)

अर्तकः अर्तिका इत्यादीनि रूपाणि ।ऋतेरीयङिति सूत्रेण स्वार्थ ईयङ् ।आयादय आर्धधातुके वा[4] इति ईयङ् विकल्पेन भवति ।

३. चण दाने

अयं धातुः सायणाचार्येण भ्वादिगणे[5] चण शण श्रण दाने च इत्यत्र पठितः ।उक्तञ्च चणिश्रण्योः चौरादिकयोः हेतुमण्णिचोऽभावात्स्वार्थे तु णौ नान्ये मितोऽहेतौ इति मित्त्वनिषेधान्न तयोरिमावनुवादाविति धात्वन्तरभूतावेतौ[6] इति ।अस्य वाक्यस्य पर्यालोचनया ज्ञायते चण धातुश्चौरादिकोऽपि वर्तत इति । (पाणिनीये धातुपाठे भ्वादावेव चणधातुर्दृश्यते न चुरादौ) । अयमभिप्रायः कृदन्तरूपमालायां दृश्यते[7] माधवीयधातुवृत्तिपर्यालोचनया चुरादावपि कश्चन चणधातुरस्तीति ज्ञायते ।क्षीर-तरङ्गिणीसिद्धान्तकौमुद्यादिषु तस्यानुपलम्भात् न तस्य रूपाणि लिखितानि ।तस्य सत्त्वे तु चाणकः-णिका, चिचाणयिषकः-षिका इत्यादीनि रूपाणि चौरादिक-कण-धातुवत् (१५९) ज्ञेयानि इति ।अस्य च चणधातोः चाणकः चाणिका इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ।

४. आडम्बरः विडम्बनम्

आडम्बरः विडम्बनञ्चेति प्रसिद्धौ शब्दौ । किन्त्वनयोः शब्दयोर्मूलधातुः डबि इति पाणिनीये धातुपाठे नैव दृश्यते ।अयं धातुः क्षीरस्वामिना पठितः[8] ।डबि डिबि इति चन्द्रः ।विडम्बयति आडम्बरः डिम्बयति डिम्बम् शास्त्रकलहः इति क्षीरस्वामी[9] । प्रदर्शितप्रयोगानुसारेण डबिडिबिधात्वोरपि पाठः समीचीन इति प्रतिभाति ।

---

[4]पा.सू. ३.१.३१
[5]माधवीयधातुवृत्तिः १.५२५ (पृ. १९६ पं. ५)
[6]माधवीयधातुवृत्तिः १.५२५ (पृ. १९६ पं. ७)
[7]कृदन्तरूपमाला पृ. ४७३ टि. B
[8]क्षीरतरङ्गिणी १०.१२१ (पृ. ३०४ पं. १९)
[9]क्षीरतरङ्गिणी १०.१२१ (पृ. ३०४ पं. २१)

५. दभ हिंसायाम्

भौवादिकोऽयं धातुः पाणिनीये धातुपाठे न पठितः । किन्तु लपिदभिभ्यां च[10] इत्यनेन वार्तिकेनायं धातुरस्तीत्यनुमाप्यते । दभाति इति लेडन्तरूपम्[11] । अत्र च शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्[12] इति सूत्रेण परस्मैपदम् । लेडादेशस्याडागमे शपि एकादेशे च[13] दभातीति रूपम् । सायणभाष्यस्थाद्विवरणादस्य हिंसार्थकत्वं सिद्धं हिंसार्थकत्वाच्च सकर्मकत्वम् । दभिः सौत्रो धातुर्वञ्चने हिंसायां च इति प्रक्रियासर्वस्वे इति कृदन्तरूपमाला[14] । क्षीरस्वामिना दभ दिभि तिप टिप डिप स्तिप क्षेपे इति चुरादौ पठ्यते[15] । एवं तु दाभयति इति रूपम् । दाभ्यः इत्यस्य धातोर्विशेषरूपम् । अदुपधत्वेन पवर्गान्तत्वेन पोरदुपधात्[16] इति प्राप्तं यत्प्रत्ययं बाधित्वा लपिदभिभ्यां च[17] इति वचनाण्ण्यत् । अवदाम्यः इत्यस्य हिंस्यः इत्यर्थः ।

६. पश गतिनाशनयोः

भौवादिकोऽयं धातुः पाणिनीये धातुपाठे न पठितः । अयं धातुः द्विकर्मकः । जपजभदहदशभञ्जपशां च[18] इत्यत्रोपादानात्सौत्रोऽयमिति ज्ञायते । अयं धातुर्गताव-कर्मकः नाशने सकर्मकः । अनिङ्कारिकास्वस्य धातोरनुपा- दानात् शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्[19] इति सूत्रेण परस्मैपदित्वमूह्यम् । पसधातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थः इति माधवः तालव्यान्तः इति काशिका इत्युक्तं बालमनोरमायाम्[20] ।

---

[10]पा.सू. ३.१.१२४ वा. ३

[11]लिङर्थे लेट् (पा.सू. ३.४.७) । सायणभाष्ये न ता नशन्ति न दभाति तस्करो (ऋ.वे. ६.२८.३) इत्यत्र वर्तमानस्य दभातिशब्दस्य हिंस्यादिति लिङन्तेनार्थः प्रतिपादितः किञ्च तस्करः चोरोऽपि न दभाति अस्मदीया गा न हिंस्यात् इति । माधवस्तु (ऋगर्थदीपिका ६.२८.६) हिनस्तीति विवृणोति ।

[12]पा.सू.१.३.७८

[13]लेटोडाटौ (पा.सू. ३.४.९८) कर्तरि शप् (पा.सू. ३.१.६८) अकः सवर्णे दीर्घः (पा.सू. ६.१.१०१)

[14]कृदन्तरूपमाला पृ. ७२०

[15]क्षीरतरङ्गिणी १०.१२१ (पृ. ३०४ पं. २१)

[16]पा.सू. ३.१.९

[17]पा.सू. ३.१.१२४ वा. ३

[18]पा.सू. ७.४.५६

[19]पा.सू. ७.१.५९

[20]बालमनोरमा सू. २६३८ (३ए भागे पृ. ४७१)

७. बुगि वुगि वर्जने

भौवादिकोऽयं धातुः क्षीरतरङ्गिण्यां[21] पठितः ।भुगि भर्जने इत्येके इति क्षीरस्वामी ।

८. मोक्ष असने

चौरादिकोऽयं धातुः ।सिद्धान्तकौमुद्यामयं धातुः नैवावलोक्यते ।क्षीरतरङ्गिण्यां[22] धातुप्रदीपे[23] माधवीयधातुवृत्तौ[24] चोपात्तः ।मोक्षयति शरानित्युदाहरणं क्षीरतरङ्गिण्यां माधवीयधातुवृत्तौ च दृश्यते धातुप्रदीपे तु मोक्षयत्यस्त्रमित्युदाहृतम् ।

९. रश समूहकिरणशब्देषु

भौवादिकोऽयं धातुः ।तृज्वत्क्रोष्टुः[25] स्त्रियां च इति सूत्रयोर्भाष्ये[26] रशिरस्मायाविशेषेणोपदिष्टः स राशिः रश्मिः रशना इत्येवंविषय इत्युक्तम् । तत्र च प्रदीपे[27] रशिलुशी अपठितावपि भाष्यकारवचनाद्धातू बोद्धव्यौ इति व्याख्यातम् । अनेन ज्ञायतेऽयं धातुः पाणिनीये धातुपाठे न पठित इति । नागेशभट्टेन तु धातुपाठे पठितावाचार्येणेति बोद्धव्यावित्यर्थः[28] इत्युक्तम् । अस्मिन्पक्षे रशधातुर्धातुपाठे पूर्वं पठितः पश्चाल्लुप्त इत्यवसेयम् । लोकप्रयोगानुसारेणात्रार्थनिर्देशः कृतः । भाषाप्रयोगाज्ज्ञायते उक्तरूपत्रयविषय एवास्य प्रयोग इति । अन्येषु त्रिष्वेवार्थेषु प्रयोग इति भाष्ये उक्तत्वाण्णुल्तृजादीनि रूपाणि न सम्भवन्तीति ।

१०. रेजृ दीप्तौ

भौवादिकोऽयं धातुः सिद्धान्तकौमुद्यां नैव दृश्यते ।क्षीरतरङ्गिण्यां[29] चन्द्रसम्मत-

---

[21]क्षीरतरङ्गिणी १.९३ (पृ. ३६ पं. ७)
[22]क्षीरतरङ्गिणी १०.१७६ (पृ. ३१३ पं. १२)
[23]धातुप्रदीपः १०.१६८ (पृ. १५२ पं. ३)
[24]माधवीयधातुवृत्तिः १०.१७३ (पृ. ५५९ पं. १४)
[25]पा.सू. १.३.५८
[26]महाभाष्यम् ७.१.९५–७६ (सप्तमाष्टमाध्यायभागे पृ. ९० पं. १–२)
[27]प्रदीपः ७.१.९५–७६ (सप्तमाष्टमाध्यायभागे पृ.९० पं. १७)
[28]उद्योतः ७.१.९५–७६ (सप्तमाष्टमाध्यायभागे पृ. ९० पं. २५–२६)
[29]एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ (क्षीरतरङ्गिणी १.१११)

पाठत्वेनोपात्तः[30] । माधवीयधातुवृत्तौ[31] उक्तम् अत्र रेजिरपि क्वचित् पठ्यते । तदनार्षमिव इति ।

११. लोल चलने

भौवादिकोऽयं धातुः । विश्वगुणादर्शचम्पूग्रन्थादौ[32] लोलल्लीलाब्जान्निस्सरन्तीति प्रयोगो वर्तते । शिशुपालवधमहाकाव्ये तृतीये सर्गे लोलद्भुजाकाराबृहत्तरङ्गम्[33] इति प्रयोगो दृश्यते । एवञ्च प्रयोगबाहुल्यसद्भावात् लोल इति कश्चन धातुरस्तीत्यङ्गी क्रियते । लुट विलोडने[34] इत्यत्राह वृत्तिकारः[35] भूसूत्रे सुधाकरः लुल विलोडने इति लान्तोऽपि दृश्यते । लोलद्भुजाकार इति माघः । डलयोरेकत्वस्मरणमिति वा प्रतिविधेयमिति ।

१२. शक्कृ गतौ

भौवादिकोऽयं धातुः काशकृत्स्नेन[36] पठितः । शक्करते वृषभः इव आचरति शक्करः वृषभः शक्करी गौः छन्दोविशेषश्च इति तत्र दृश्यते[37] । अन्यत्रायं धातुर्न दृश्यते । शक्करमाणः शक्करिष्यमाणः इत्यस्य विशेषरूपाण्यात्मनेपदित्वात् । शक्करकः शक्करिका शिशक्करिषा इत्यादीनि रूपाणि अर्च पूजायाम् इतिवत् ।

१३. शर्द कुत्सिते शब्दे

अयं भौवादिको धातुः काशकृत्स्नेन पठ्यते[38] । शर्दत इत्यस्यापानं त्यजतीत्यर्थः । कौमुद्यादिष्वयं धातुर्न दृश्यते । शर्दमानः शर्दिष्यमाण इत्यस्य धातोः रूपाण्यात्मनेपदित्वात् । शर्दकः शर्दिका इत्यादीनि रूपाणि ।

---

[30]रेजृ इति चन्द्रः (क्षीरतरङ्गिणी पृ. ३७ पं. १५)
[31]माधवीयधातुवृत्तिः १.१११ (पृ. ८९ पं. ३)
[32]विश्वगुणादर्शचम्पूः श्लोकः १
[33]शिशुपालवधम् ३.७२
[34]माधवीयधातुवृत्तिः १.२११ (पृ. १११ पं. ४)
[35]माधवीयधातुवृत्तिः १.२११ (पृ. ६७ पं. १९–२०)
[36]काशकृत्स्नधातुपाठः १.४१२
[37]काशकृत्स्नधातुपाठः पृ. ६७ पं. १९–२०
[38]पर्द कर्द गर्द शर्द कुत्सिते शब्दे (काशकृत्स्नधातुपाठः १.३९४)

१४. शिखि गतौ

भौवादिकोऽयं धातुः उख उखि...इत्यस्मिन् दण्डके (१२८–१५५) पाठान्तरत्वेन कौमुद्यां पठितः । तत्र ह्युक्तम् इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति इति । शिङ्खन् –न्ती, शिङ्खिष्यन् –न्ती –ती इति शतरि विशेषः परस्मैपदित्वात् । शिङ्खकः शिङ्खिका इत्यादीनि रूपाणि ।

१५. शु गतौ

भौवादिकोऽयं धातुः शाकटायनेन क्षीरस्वामिना[39] च पठितः कौमुद्यादिष्वयं न दृश्यते । सु इति देवः । श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिश्चाह[40] अपरे पुनः शु स्रु गतौ इति पठन्ति । तथा च शु दु द्रु सु गतौ इति शाकटायनः । क्षीरस्वामी तु शु श्रु गतौ इति पठित्वा शवति शृङ्गा प्ररोहः आशृणोति चैत्राय[41] इति च उदाहृत्य श्रु श्रवणे इत्यस्य स्थाने स्रु गतौ[42] इत्यपि पपाठ । न चान्यः शुर्दृश्यते । उणादिवृत्तौ[43] तु सु गताविति सौत्र इत्युक्तम् ।

१६. शुक गतौ

भौवादिकोऽयं धातुर्मैत्रेय[44]क्षीरस्वामि[45]प्रभृतिभिः पठितः । कौमुद्यां तु न दृश्यते । माधवोऽपि तं नानुमेने । स ह्यस्य पाठोऽनार्ष इव प्रतीयते[46] इत्याह ।

१७. सातिः सुखे

चौरादिकोऽयं धातुः । काशिकावृत्तावुक्तं सातिः सौत्रो धातुः[47] इति । माधवीयधातु-

[39]शु श्रु गतौ (क्षीरतरङ्गिणी १.६७१)
[40]दैवम् पृ. २७ पं. १७–१८
[41]क्षीरतरङ्गिणी पृ. १४२ पं. १७–१८
[42]क्षीरतरङ्गिणी १.६७३ (पृ. १५१ पं. २)
[43]उज्ज्वलदत्तीयोणादिवृत्तिः २.२५
[44]धातुप्रदीपः १.८२ (पृ. १३ पं. ११)
[45]क्षीरतरङ्गिणी १.८६ (पृ. ३४ पं. ४)
[46]माधवीयधातुवृत्तिः १.८६ (पृ. ८१ पं. १४)
[47]काशिकावृत्तिः ३.१.१३८

वृत्तावुक्तम् जिनेन्द्रहरदत्तौ सातिर्हेतुमण्ण्यन्तः इति[48] इति । सर्वत्र सातिरिति इका निर्देशः न त्वीदिता । सात इत्येव धातुस्वरूपम् । भौवादिकत्वे सत इति पठितव्यम् । यतस्तु सातिरिति पठ्यते अतोऽयं चुरादिरत्यवसेयम् । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिनिसातिसाहिभ्यश्च[49] इति शप्रत्यये शित्वात् शपि पररूपे णेरयादेशे सातय इति रूपसिद्धिः ।

१८. सृभु हिंसायाम्

भौवादिकोऽयं धातुः ।सादिपाठः क्षीरस्वामिनः सम्मतः[50] ।धातुप्रदीपे[51] कौमुद्यां[52] च षोपदेशत्वेन पठितः ।सर्भति सर्भकः सर्भिका इत्यादीनि रूपाणि ।

१९. सृन्भु हिंसायाम्

भौवादिकोऽयं धातुः ।षृम्भु इति मैत्रेयसायणौ[53] ।सृन्भु इति क्षीरस्वामिप्रभृतयः[54] । एतावप्यषोपदेशौ सृवर्जम्[55] इत्यनेनार्थकस्यापि ग्रहणादिति क्षीरस्वामी[56] ।सृम्भति सृम्भकः सृम्भिका इत्यादीनि रूपाणि ।

२०. सेलृ गतौ

भौवादिकोऽयं धातुः । शेलृ इति धातुव्याख्यावसरे माधवीयधातुवृत्तावुक्तम् अत्र केचित् सेलृ इति पठन्ति ।सेलतेस्तु दन्त्यादेः पाठः षोपदेशपर्युदासवाक्येऽनुपादा-नादनार्षः[57] इति ।

---

[48]माधवीयधातुवृत्तिः १.३३ (पृ. ६५ पं. ३१–३२)
[49]पा.सू. ३.१.१३८
[50]सृभु सृन्भु हिंसार्थौ (क्षीरतरङ्गिणी १.२९१)
[51]षृभु षृन्भु हिंसार्थौ (धातुप्रदीपः १.२८३) षृभु षृम्भु हिंसार्थौ (माधवीयधातुवृत्तिः १.२८६)
[52]षृभु षृन्भु हिंसार्थौ (सिद्धान्तकौमुदी धातुसङ्ख्या ४३०–४३१ [३ए भागे पृ. १३४])
[53]टि. ५०–५१ द्रष्टव्ये
[54]टि. ५० द्रष्टव्या
[55]महाभाष्यम् ६.१.६४ (षष्ठाध्यायभागे पृ. ५८८ पं. ३)
[56]क्षीरतरङ्गिणी १.२९१ (पृ. ६५ पं. २०)
[57]अत्र क्वचित् खेलृ षेलृ सेलृ इत्यपि त्रयः पठ्यन्ते । तत्र खेलतिः मैत्रेयाद्यनुसारेणाग्रे

२१. स्तन्भु प्रतिघाते

अयं धातुः सौवादिकः क्र्यैयादिकश्च । सौत्रोऽयं धातुः स्तम्भुसिवुसहां चङि[58] इत्यत्र उपात्तः । कृदन्तरूपमालायामुच्यते धातोरुदित्करणात् क्त्वादिषु प्रत्ययेषु प्रयोगोऽस्यास्तीति ज्ञायते । एवम्, अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः (८.३.६८) इत्यादिषु कार्यविधानात् स्तम्भुसिवु—(८.३.११४) इत्यत्र चङि षत्वनिषेधाच्च समस्तान्यपि तिङन्तकृदन्तरूपाण्यस्मात् भवन्तीति ज्ञायते[59] इति । स्तभ्नुवन्, स्तभ्नन् इत्यादीनि रूपाणि । स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च[60] इति श्नुः श्ना च ।

२२. स्तूप समुच्छ्राये

दैवादिकोऽयं धातुः क्षीरतरङ्गिण्यां पठितः[61] । तत्र चोक्तं स्तुप इति दुर्गः इति । काशकृत्स्नधातुपाठे ष्टूप समुच्छ्राये इति दैवादिको धातुः[62] । तमधिकृत्य सम्पादकेनोक्तं स्तूप इति कातन्त्रा अन्ये च केचन वैयाकरणाः[63] इति । माधवीय-धातुवृत्तौ डिप क्षेपे[64] इत्यत्रोक्तम् इह क्वचित् स्तूप समुच्छ्राये इति पठ्यते । तदनार्षम् । स्त्यः प्रसारणमुच्च[65] इति स्त्यायतेः यप्रत्यये यकारस्य उकारे सम्प्रसारणे दीर्घे च स्तूपशब्दव्युत्पादनात् । अत एव आत्रेयमैत्रेयादयोऽपि न पठन्ति[66] इति उक्तम् । स्तूप्यन् -न्ती अस्य धातोः विशेषः दिवादित्वात् । स्तूपकः -स्तूपिका इत्यादीन्यन्यानि रूपाणि ।

पठिष्यन्ते । सेलतेस्तु दन्तयादेः पाठः षोपदेशपर्युदासवाक्येऽनुपादानादनार्षः । (माधवीयधातुवृत्तिः १.३५३ पृ. १५० पं. ९–१०)

[58]पा.सू. ८.३.११४

[59]कृदन्तरूपमाला पृ. १३८६

[60]पा.सू. ३.२.८२

[61]क्षीरतरङ्गिणी ४.१२५ (पृ. २३१ पं. १७)

[62]काशकृत्स्नधातुपाठः ३.८८

[63]काशकृत्स्नधातुपाठः पृ. १४४ टि. २

[64]माधवीयधातुवृत्तिः ४.१२९ (पृ. ४४१ पं. १२)

[65]उणादिसूत्राणि ३.२५

[66]माधवीयधातुवृत्तिः पृ. ४४१ पं. १५–१७

२३. स्निट स्नेहने

चौरादिकोऽयं धातुः । अयं पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां स्वीकृतः । तत्र चोक्तं स्मिट इत्येके[67] इति । अन्य इमं धातुं न पठन्ति । सर्वत्र स्मिट इति पाठभेदः । अस्य पाठशुद्धताविषये क्षीरतरङ्गिणीटिप्पण्यां कतमोऽत्र शुद्धः पाठः इति देवा एव ज्ञातुमर्हन्ति इत्युक्तम् । स्नेटयति इति रूपम् ।

२४. स्यल वितर्के

चौरादिकोऽयं धातुः । न्यासकारः नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः[68] इति सूत्रे स्यल वितर्के अस्माच्चुरादिणिजन्तात् पचाद्यचि स्यालशब्दोऽन्तोदात्तः[69] इति व्युत्पादयामास । स्यालकः इत्यादीनि रूपाणि ।

२५. स्वर्त गत्यां च

चौरादिकोऽयं धातुः । स्वर्त गत्यां च चकारात्कृच्छ्रजीवने चेति स्वामी[70] । तेनैव षोपदेशः इति नन्दी । श्वभ्र गतौ च इति दौर्गाः इत्यप्युक्तम्[71] । माधवकौमुदीकृतौ श्वर्त गत्यामित्याहतुः[72] । स्वर्तयति स्वर्तकः स्वर्तिका इत्यादीनि रूपाणि ।

इत्थं पाणिनीयधातुपाठेऽपठितानामपि धातूनामुपादेयताया अपरिहार्यता सर्वैरप्यभ्युपगन्तव्यैव भवति ।

> पाणिन्युक्तं प्रमाणं न तु पुनरपरं चन्द्रभोजादिशास्त्रं
> केऽप्याहुस्तल्लघिष्ठं न खलु बहुविदामस्ति निर्मूलवाक्यम् ।
> बह्वङ्गीकारभेदो भवति गुणवशात् पाणिनेः प्राक् कथंवा
> पूर्वोक्तिं पाणिनिंश्चाप्यनुवदति विरोधेऽपि कल्प्यो विकल्पः ॥[73]

---

[67]क्षीरतरङ्गिणी १०.३१ (पृ. २९५ पं. १)
[68]पा.सू. ६.२.१३३
[69]न्यासः ६.२.१३३ (५ए भागे पृ. १२१ पं. ८–९)
[70]क्षीरतरङ्गिणी १०.७४ (पृ. २९९ पं. १८)
[71]क्षीरतरङ्गिणी १०.७४ (पृ. २९९ पं. २०)
[72]माधवीयधातुवृत्तिः १०.७४, सिद्धान्तकौमुदी धातुसङ्ख्या १६२३ (३ए भागे पृ. ३९३)
[73]अपाणिनीयप्रामाण्यसाधनम् १

परामर्शग्रन्थसूची

अपाणिनीयप्रामाण्यसाधनम्

श्रीनारायणभट्टपादप्रणीतं प्रक्रियासर्वस्वम् । सम्पादकः प्रोफ. के. पि. नारायाणपिषारोटी । गुरुवायुर । गुरुवायुर देवस्वम् १९९८ । प्रथमं परिशिष्टम् ।

अष्टाध्यायी

पाणिनिविरचिता अष्टाध्यायी (पदच्छेदवृत्तिवार्तिकटिप्पणी सहिता) । सम्पादकः प्रो॰ गोपालदत्तपाण्डेयः । चतुर्थं संस्करणम् । वाराणसी । चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन १९९२ ।

उणादिसूत्राणि

उणादिसूत्राणि श्वेतवासिविरचितवृत्तियुतानि । ति. रा. चिन्तामणिना संपादितानि । मद्रपुरी । मद्रपुरीविश्वविद्यालयः १९३३ (पुनर्मुद्रणम् नवा दिल्ली । नवरङ्ग १९९२) ।

ऋग्वेदः

ऋग्वेदसंहिता श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता । पञ्च भागाः । पुणे । वैदिकसंशोधनमण्डलम् १९३३–१९५१ ।

ऋगर्थदीपिका

श्रीवेङ्कटार्यतनूद्भवेन श्रीमाधवेन विरचिता अप्रकाशितपूर्वा ऋग्वेद-संहिताव्याख्या ऋगर्थसीपिका । सम्पादकः लक्ष्मणस्वरूपः । चतुर्थो भागः । वाराणसी । मोतीलाल बनारसीदास १९५५ ।

काशकृत्स्नधातुपाठः

काशकृत्स्नधातुव्याख्यानम् श्रीचन्नवीरविकृतकर्नाटक्टीकायाः संस्कृतरूपान्तरम् । संस्कृतरूपान्तरकर्त्ता युधिष्ठिरो मीमांसकः । अजमेर । भारतीयप्राच्यविद्याप्रतिष्ठानम् वि॰ स॰ २०२२ ।

काशिका

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितया न्यासापरपर्याय-काशिकाविवरणपञ्चिकया विद्वद्वरहरदत्तमिश्रविरचितया पदमञ्जरी-व्याख्यया च सहिता श्रिमद्वामनजयादित्यविरचिता काशिकावृत्तिः [पाणिनीयाष्टाध्यायीव्याख्या] । सम्पादकौ स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री पं॰ श्रीकालिकाप्रसादशुक्लः । षड भागाः । वाराणसी । प्राच्यभ्आरतीप्रकाशनम् १९६५–१९६७ ।

कृदन्तरूपमाला

कृदन्तरूपमाला । श. रामसुब्रह्मण्यशास्त्रिभिः सन्दृब्धा चतुर्थं संस्करणम् । पञ्च भागाः । मद्रपुरी । मद्रपुरीसंस्कृत-विद्यासमितिः १९८९–२००५ ।

क्षीरतरङ्गिणी

क्षीरतरङ्गिणी क्षीरस्वामिविरचिता पाणिनीयधातुपाठस्य पश्चिमोत्तरशाखाया व्याख्या सम्पादकः युधिष्ठिरो मीमांसकः तृतीयावृत्तिः ।सोनीपत् । श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट संवत् २०६३ ।

दैवम्

देवकृतं दैवम् श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिविरचितपुरुषकाराख्यवार्तिकोपेतम् पण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकेन संशोधितं टिप्पणीभिरलंकृतं च ।अजमेर । भारतीयप्राच्यविद्याप्रतिष्ठानम् सं॰ २०१९ ।

धातुप्रदीपः

धातुप्रदीपः मैत्रेयरक्षितविरचितः [पाणिनीयधातुपाठस्य प्राच्यपाठस्य व्याख्यारूपः] । सम्पादकः श्रीशचन्द्रचक्रवर्ती भट्टाचार्यः परिष्कर्ता युधिष्ठिरो मीमांसकः ।बहालगढ (सोनीपत-हरयाणा) ।रामलाल कपूर ट्रस्ट १९८६ ।

न्यासः

काशिकाविवरणपञ्चिका ।द्र. काशिका ।

प्रौढमनोरमा

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-व्याख्याभूता प्रौढमनोरमा महामहोपाध्यायश्रीहरिदीक्षितविरचितो बृहच्छब्दरत्नः महामहोपाध्यायश्रीनागेशभट्टेन स्वयं विरचय्य आत्म-गुरोर्हरिदीक्षितस्य नाम्ना प्रकाशमानीतो लघुशब्दरत्नः इति टीकाद्वयालङ्कृतः । सम्पदकः डा॰ श्रीसीतारामशास्त्री द्वौ भागौ । वाराणसी ।काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः १९६४-१९९२ ।

महाभाष्यम्

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं पातञ्जलं महाभाष्यम् । महामहोपाध्यायश्रीनागोजिभट्टविरचितमहाभाष्यप्रदीपोपद्योद्भासितेन महामहोपाध्याश्रीकैयटोपाध्याविरचितेन प्रदीपेन विराजितम् आचार्यश्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकरणाचार्येण महता परिश्रमेण संशोधितं टिप्पण्या संयोजितञ्च । द्वितीयं संस्करणम् । अष्टौ भागाः सम्पादकः । डा॰ बालशास्त्री । वाराणसी । वाणिविलास प्रकाशन १९८७–१९८८ ।

माधावीयधातुवृत्तिः

माधवीया धातुवृत्तिः [पाणिनीयधातुपाठव्याख्यानात्मिका] । सम्पादकः स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री । तृतीयं संस्करणम् । वाराणसी । प्राच्यभारतीप्रकाशनम् २००० ।

सिद्धान्तकौमुदी

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी श्रीवासुदेव-दीक्षितप्रणीतया बालमनोरमाख्यव्याख्यया श्रीमज्ज्ञानेन्द्र-सरस्वतीविरचितया तत्त्वबोधिन्याख्यव्याख्यया च सनाथिता । महामहोपाध्यायव्याकरणाचार्यन्यायशास्त्रादिविरुदभाजा चतुर्वेदोपाह्व-स्वर्गीयश्रीमद्गिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायश्रीपरमेश्वरानन्दशर्मणा च संशोध्य सम्पादिता चत्वारो भागाः । दिल्ली । मोतीलाल बनारसीदास १९७५ ।